

ALLEN JAMES
FROMHERZ

DÜNYANIN MERKEZİ

BASRA
KÖRFEZİ'NİN
KÜRESEL TARİHİ

Çeviri: Samet Özgüler

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜRLER	9
TRANSLİTERASYON ÜZERİNE	13
KRONOLOJİ	17
GİRİŞ	
GLOBAL KÖRFEZ: DÜNYANIN MERKEZİ	25
1 - DİLMUN: DÜNYA TİCARETİNİN BAŞLANGICINDAN İSLAM'IN YÜKSELİŞİNE (MÖ 2800-632)	71
Antik Körfez	74
Klasik Dönemde Körfez.....	85
İslam'ın Körfez'e Gelişi.....	99
Sâsâni İranı'nın Çöküşü.....	111
2 - BASRA: İSLAM'IN DÜNYA DİNİ OLDUĞU YER (632-1000)	117
Stratejik Konumu	120
Ekonomi ve Pazarlar.....	130
Tasavvufun ve İslamî Hûmanizmin Doğuşu	145
Altın Çağ Bitiyor	152
3 - SİRAF: ORTA ÇAĞ'DA KÖRFEZ'İN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ (1000-1500)	159
Denizciler Şehri.....	162
Çöküş	166
Ticaretin Direnci	170

4 - HÜRMÜZ: KÖRFEZ, AVRUPA İMPARATORLUĞUNA NASIL ŞEKİL VERDİ? (1500-1793).....	177
Fetih.....	188
Haftada Dört Gün Tatil.....	195
Portekiz Hâkimiyetinin Sonu.....	205
5 - MASKAT: UMMAN, BRİTANYA VE UZUN 19. YÜZYIL (1793-1945).....	217
Umman İmparatorluğu'nun Yükselişi.....	220
Kâğıttan Kaleler.....	234
İnciden Petrole.....	251
Britanya Himayesinin Son On Yılları.....	261
6	
DUBAİ: GLOBAL ÇAĞDA GLOBAL KÖRFEZ (1945-GÜNÜMÜZ).....	269
Dubai Modeli.....	274
Dönüşümler ve Süreklilikler.....	281
Körfez Toplumu.....	289
SONUÇ	
GLOBAL KÖRFEZ'İN GELECEĞİ	319
KAYNAKÇA	343
DİZİN.....	376

Giriş

Global Körfez: Dünyanın Merkezi

Basra Körfezi, dünya tarihinin merkezidir. Ortadoğu'nun tam ortasında yer alır ve dünyanın kavşak noktasıdır. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanarak Avrasya'nın hipotenüsü gibi işlev görür: Akdeniz'i Babil üzerinden Hindistan'a bağlayan (havayolu dışındaki) en kolay güzergâhtır. Körfez'den çıkan gemiler Hürmüz Boğazı'nı geçtiklerinde, kendilerini Hindistan altkıtasının ve onun engin zenginliklerinin eşiğinde bulurlar. Ticaretin ilk ortaya çıktığı yer Körfez'dir; bu ağ Bahrein'deki Dilmun'dan, zamanla kıyısı çekilmeden önce Körfez yakınında kurulan, dünyanın ilk şehirlerinden Ur'a ve İndus Vadisi Uygarlığına kadar uzanırdı. Dicle ve Fırat'ın birleştiği Basra limanında tüccarlar mallarını Bağdat'a doğru çıkılacak yolculuk için hazırlarlardı, İslam burada evrensel bir din hâline geldi ve özgür düşünür hümanistler ile Sufiler inançlarının temellerini sorgulayıp geliştirdi. Bir Avrupa imparatorluğu olan Portekiz, Umman ve Svahili kıyılarında Ummanlılar tarafından mağlup edilerek yerini onların kurduğu Körfez merkezli bir

deniz imparatorluğuna bıraktı. Egemen deniz gücüne sahip Britanya bile Körfez yöneticilerine büyük ölçüde serbestlik tanıdı, kıyıları doğrudan kontrol etmekten kaçındı, yalnızca Basra'dan Bombay'a uzanan hayati deniz yolu tehdit altına girdiğinde müdahalede bulundu. Bu bölgenin stratejik değerini fark eden Amerika Birleşik Devletleri ise zamanla, hem müttefikleri hem de rakipleri olan bağımsız devletler arasındaki çatışmalara dâhil oldu. Son yıllarda uygulanan "üçlü dengeleme" doktriniyle ABD, Körfez'de tek bir gücün hegemonya kurmasını -örneğin Suudi Arabistan, İran veya Irak'ın tek başına bölgeye hâkim olmasını- engellemeyi hedefledi. Fakat bu bölgede imparatorlukların yayılmasını asıl sınırlayan unsur, çöl, dağ ve bataklıklardan oluşan coğrafyanın ta kendisidir. Bu benzersiz ve uç coğrafya, hem ticareti hayatta kalmanın ön koşulu hâline getirmiş hem de ticari güçlerin imparatorlukların denetimi dışında gelişmesine imkân tanımıştır -her ne kadar bu ticaret onlara yakın ve zaman zaman onlarla bağlantılı olsa da. Körfez; Çin, Hindistan ve Ortadoğu arasındaki uzun mesafeli deniz ticaretine dayalı özgür ticaret merkezlerinin doğuşuna ve yıkılışına sahne olmuştur. Bugün Doha'dan Dubai'ye kadar Körfez liman şehirleri, küresel ölçekte ekonomik güç merkezleridir; açık ticaret ve mübadele merkezleri, dünyanın başka yerlerinde düşman olan tarafların barışçıl biçimde karşılaşp iş yapabildiği yerlerdir; alışveriş merkezlerinde, havaalanlarında ve pazarlarda yüzlerce farklı dil konuşulmaktadır. Yirmi birinci yüzyılda Körfez, her ne kadar petrol zenginliği sayesinde yeni ve bambaşka görünse de serbest ticaret ve özerk liman şehirleri geleneği binlerce yıl öncesine uzanır.

Körfez, binlerce yıllık tarihi boyunca dünyanın en büyük ve güçlü imparatorlukları tarafından çevrelenmiş ve kullanılmıştır; ancak coğrafi engeller sayesinde, hiçbir imparatorluk, bölgeye tam anlamıyla hükmedememiştir. Körfez coğrafyası, modern dönem öncesi herhangi bir imparatorluğun egemenliği için elverişli olmayan üç ayrı tehlikeli bölge barındırır: Arap Yarımadası tarafındaki büyük çöller, İran tarafındaki yüksek dağlar ve Babil'e giden yol üzerindeki geniş bataklıklar.¹ Her ne kadar büyük çabalar gösterilerek -yalnızca savunma hatları kurularak değil, aynı zamanda buralara sürekli su ve gıda tedarik edilmesi de dâhil olmak üzere- bu bölgelerden birini denetim altına almak mümkün olmuş olsa da üçünü birden kontrol altına almaya çalışmak hem akılsızca hem de fiilen imkânsızdı. Bir imparatorluk, bu bataklık limanlarını ele geçirse bile, dağlarda ve çöllerde saklanan “korsanların” baskınlarına açık kalırdı. Körfez'in bu uç noktalarında yaşayan topluluklar, farklı imparatorlukları birbirine karşı kullanabilir, en çok fayda vadedenle ittifak yapma sözü vererek denge politikası yürütebilirlerdi.² İran ve Portekiz her ne kadar bu üç iklimde de kaleler inşa etmiş olsalar da ticarete egemen olamamış, kolayca alt edilmiş, resmî olmayan limanlar ve rotaların ortasında kalmış ve ayrıca Arap baskınlarıyla geri püskürtülmüşlerdir. Bu bataklıkların, çöllerin ve dağların kolayca yönetilemiyor olmasının nedeni,

1 Wilfred Thesiger, *Çöl, Bataklık ve Dağ (Desert, Marsh and Mountain)* adlı kitabı için bu üç bölge hakkında yazdı ve fotoğraflar çekti. Buralara, hepsinin Land Rover'lar, madenler ve petrol kuleleriyle değişmek üzere olduğu bir dönemde seyahat etti.

2 “Korsan” (*pirate*) imparatorlukların en sevdiği kelimelerden biridir ve imparatorluk kayıtlarında sürekli korsanlıkla ilgili endişelere rastlanması, kayıtlı tarihin başından beri imparatorluk denetim noktalarını aşabilen özerk aktörlerin var olduğunu gösterir.

geçilmez olmaları değildi. Aksine, imparatorluk orduları için değilse de küçük gruplar için bol miktarda geçit barındırıyorlardı. Sayısız alternatif kanal, koy, çöl patikası ve vahanın olması, herhangi bir imparatorluğun bölgeyi tam olarak gözetlemesini imkânsız hâle getiriyordu. Bu durum, imparatorluk kontrol noktaları çevresinde merkezî olmayan bir ticareti ön plana çıkardı; imparatorlukların “kaçakçılık” diye adlandırdığı bu faaliyetler, bölge halkı için yaşamın bir parçasıydı. Dolayısıyla, Körfez genelinde ticaretin imparatorluklarca denetlenmesini zorlaştıran coğrafya, aynı zamanda çok sayıda ticaret rotası ve limanının gelişmesini teşvik etti -vergilendirilen ya da vergiden muaf olan bu limanlar, bölgeyi imparatorluk başkentlerine bağlıyordu ve satranç tahtasını tüccarlar ile imparatorluk dışı aktörler lehine sürekli yeniden düzenleme imkânı sunuyordu. Ayrıca, kıyı boyunca verimli tarım arazilerinin yetersizliği, birçok Körfez kenti ve topluluğunu hayatta kalmak için ticarete bağımlı hâle getirmişti.

Buradan da anlaşılabileceği üzere, Körfez’in imparatorluklarla ilişkisi karmaşıktır. Refahı, imparatorluk merkezleriyle bağlantılıdır ve zaman zaman onlara bağımlı hâle gelmiştir. Bazı imparatorlukların yükselişi, bölgeye refah ve istikrar getirmiştir. İkinci bölümde ele alacağımız Basra örneğinde olduğu gibi, Mezopotamya’daki Bağdat gibi imparatorluk merkezlerine yakın bir şehir, Körfez ekonomisi açısından son derece faydalı olabilir ve kozmopolit bir kültürün patlamasına yol açabilir. Aynı durum, Babil’in zenginliğinden yararlanan Dilmun için de geçerlidir (bkz. bölüm 1). Modern Dubai ise bunun tersine, uzaklardaki Amerika Birleşik Devletleri’nin sağladığı deniz güvenliği garantisıyla yükselmiştir (bkz. bölüm 6). Bununla birlikte Körfez, neredeyse her zaman bir

isyan alanı; imparatorluk dışı inanç sistemlerinin hoşgörüyü karşılandığı bir coğrafya olmuştur. İmparatorlar çoğu zaman, yerel Körfez limanı yöneticilerine vergi karşılığında özerklik tanımışlardır. Bu yerel yöneticiler, klasik anlamda toprak ve hasat üzerinden vergi toplayan krallar gibi değil; ticareti teşvik etmek zorunda olan ve her türden tüccarı cezbetmek için hoşgörüyü bir araç olarak kullanan birer tüccar prens gibi hareket etmişlerdir. Bu nedenle Körfez halkı ortak bir imparatorluk geçmişini paylaşmaktan ziyade, bölgelerinden Hint Okyanusu'na uzanan ticaretin etrafında birleşmiş heterojen bir topluluk olmuştur. Hint Okyanusu, Körfez'in büyük çekim alanıdır. Hürmüz Boğazı'ndan insanları kendine çeker ve Körfez'in çetin çöl, bataklık ve dağ bölgelerindeki farklı halkları bir araya getirir.

Körfez, bir geçiş ve dolaşım alanı olarak hizmet etmiştir; farklı etnik, dilsel, dinsel ve kültürel geçmişe sahip insanlar burada ekonomik çıkarları, fikirleri, deneyimleri ve hatta yaşam alanlarını paylaşmıştır. Bu bir arada yaşama hâli, hem iç rekabetler hem de dış fetihler nedeniyle sıkça çatışmalarla gölgelense de Körfez tarihi, özellikle ticaret merkezlerinde, karışım hâlinde olmayı, görece hoşgörüyü ve kozmopolitlik unsurlarını da içinde barındırmıştır. Bu hoşgörü anlayışı zaman zaman stratejiktir; bir limana gelen mal ve tüccar sayısını artırmak amacıyla uygulanmıştır. Ancak Körfez edebiyatında açıkça görülen kozmopolit bir anlayış da mevcuttur. Hoşgörü çoğu zaman pratik bir zorunluluktu: Bir limanda kabul görmeyen tüccar, başka bir limana kolayca geçebilirdi. Dokuzuncu yüzyılda Körfez'in önde gelen limanlarından Siraf'ın altın çağında yolculuk yapmış olan tüccar Süleyman, bu türden uluslararası bir pazarda iş yapmak için gereken

uyum yeteneği ve kültürel hassasiyetleri yazılarında anlatır: “Hindistan’da bir kast vardır ki üyeleri aynı tabaktan ya da aynı sofradan yemek yemezler; bunu bir nevi kirlenme ve iğrençlik olarak görürler. Bu Hindular Sıraf’a geldiklerinde ve tüccarlarımızdan biri onlara bir yemek daveti verdiğinde, yemeğe yüz kişi katılsa bile... her birine ayrı tabak ve sofraya sunulmasına mutlaka dikkat edilir.”³

Bazen tüccarların hoşgörü anlayışı, salt pragmatizmin ötesine de geçerdi. Bu hoşgörü anlayışı zamanla incelerek, evrensel insan deneyimini yansıtan “hümanist” ideallerin edebî bir biçimde ifade edilmesine dönüştürdü.⁴ Bölgeyi do-laşmış olan Şirazlı Sadi’nin (Sâdi-i Şîrâzî) (ö. 1292) şiirlerinde ahlaki bir kavram olarak kozmopolitizm görülür:

*Bütün erkekler ve kadınlar,
bir bedenın uzuvlarıdır birbirine,
hepimiz hayatın titreyen özünden, Allah’ın kusursuz inci
tanesinde türemişiz.
Ve bu paylaştığımız hayat birimizi yaraladığında,
hepimiz acıyı kendi acımız gibi hissederiz.
Sen ki bir başkasının acısını hissetmezsin,
insan adını taşımayı hak etmezsin.*⁵

Körfez liman şehirleri, yüzyıllar boyunca ticaret sanatında ustalaşarak ve uzak diyarların farklı kültürlerinden tüccar-ları cezbederek, kârı dogmaların ve zorbaların kaprislerinin

3 Sulayman the Merchant, Voyage du marchand arabe Sulaymân, 138–39.

4 Brethren of Purity, *Animals versus Man*.

5 “Bani Adam,” Saadi [Shirazi], *Selections from Saadi’s Gulistan*. Başkan Obama, 20 Mart 2009’da İran halkına Nevruz kutlaması kapsamında yaptığı konuşmada bu şiirden alıntı yaptı (Beyaz Saray Basın Ofisi, “Videolu Açıklamalar”).